

Synagoga Staromiejska

Synagoga Staromiejska

Synagoga Staromiejska wybudowana ok. 1610 (być może na miejscu wcześniejszej, drewnianej, służącej Żydom osiadłym w Rzeszowie przypuszczalnie już na pocz. XVI w.) jako architektoniczna dominanta zespołu domów żydowskich usytuowanych na wsch. krańcu wzgórza Starego Miasta. Była to budowla reprezentująca typ 5-polowej synagogi polskiej o rzucie zbliżonym do kwadratu, z centralnie usytuowaną bimą (almemar), tj. mównicą, otoczoną 4 kolumnami z jońskimi głowicami, na których wspierały się sklepienia sali modlitwy. Taka zasada układu wnętrza ustalona została przez rabina Mojżesza Isserlesa, zwanego Remuh (1525–1572, syn Izraela Isserlesa Auerbacha, kupca i bankiera króla Zygmunta Augusta), wybitnego uczonego i prawodawcy żydowskiego z krakowskiego Kazimierza, rektora tamtejszej jesziwy, który dostosował do polskich warunków kodeks przepisów talmudycznych opracowany przez hiszpańskiego rabina Józefa Karę (1488–1575). Synagoga rzeszowska była przypuszczalnie trzecią na terenie Polski (po krakowskiej bożnicy Kuppa i synagodze rymanowskiej) praktyczną realizacją koncepcji funkcjonalnej rabina Remuh, wyprzedzając (uważane za najwcześniejsze) synagogi we Lwowie z 1624, w Wilnie z 1630 czy w Ostrogu z 1640.

Wcześniejsze synagogi były budowlami halowymi, z zasady opartymi na rzucie wydłużonego prostokąta, nakrytymi dachami o formach jeszcze gotyckich lub też (pod wpływem włoskim) dachami pogrążonymi, skrytymi za wyniosłymi attykami. Szczególną cechą tego nowego typu synagogi było ukształtowanie bryły krytej dachem o formie piramidy, stożkowym (brogowym), z niższymi przybudówkami krytymi dachami pulpityowymi. Taką właśnie formę posiada synagoga Staromiejska na tzw. planie K. H. Wiedemanna z 1762. Czy jednak była to jej forma pierwotna – pewności nie mamy, bowiem wkrótce po wybudowaniu synagoga Staromiejska została zniszczona w czasie najazdu sprzymierzonego ze Szwedami księcia siedmiogrodzkiego Jerzego II Rakoczego (1621–1660), którego wojska, połączone z Kozakami, w 1657 splądrowały miasto, a następnie doszczętnie je spaliły. Ponowne zniszczenia nastąpiły w czasie najazdu tatarskiego w 1673 oraz w czasie pożaru miasta w 1698. Można więc dopuścić również pogląd, że początkowo synagoga ta miała attykę, znacznie lepiej odpowiadającą zadanej jej funkcji obronnej (podobnie jak synagoga w Łucku z l. 1626–28, w Pińsku z 1640, w Tykocinie z 1642 lub Żółkwi z 1687), zaś ów dach brogowy otrzymała dopiero w czasie odbudowy ze zniszczeń; podobne sugestie odnoszą się również do synagogi Przedmiejskiej we Lwowie z 1624, znanej ze sztychu z 1775, której dach powstał podczas odbudowy po wojnach kozackich, a która porównywana jest właśnie z synagogą Staromiejską w Rzeszowie jako jej odpowiednik architektoniczny.

Wtopiona w płn.-zach. narożnik rzeszowskiej synagogi (podobnie jak w Rymanowie) cylindryczna wieża pełniła funkcję komunikacyjną (klatka schodowa prowadząca na strych i do lochu) oraz służyła

za więzienie; gminy żydowskie dysponowały bowiem autonomią, realizowaną również przez własne sądownictwo. Nie miała ona natomiast (przypisywanego jej przez wielu autorów) znaczenia obronnego. Zalecenia Zygmunta III z 1626 dotyczące budowy synagog obronnych, które winny były być włączone do warownego systemu miasta, realizowane były w tym przypadku w sposób odmienny. W czasie budowy fortyfikacji miejskich przez Ligęzę synagoga Staromiejska znalazła się na jednym z bastionów i służyła w sensie militarnym głównie jako punkt gromadzenia się załogi zobowiązanej do obrony miasta oraz miejsce przechowywania broni i amunicji. Niemal identyczna była sytuacja synagog w Lesku, Sieniawie, Stanisławowie, oraz wcześniejszej tzw. Starej synagogi na Kazimierzu i renesansowej synagogi w Szydłowie. Rzeszowski bastion z synagogą, usytuowany w płn.-wsch. narożniku fortyfikacji miejskich, zapewniał osłonę zarówno frontu płn. fortyfikacji (rociągniętego wzdłuż obecnej ul. Kopernika), jak i odcinka wsch. z Bramą Wodną, która stąd właśnie była bezpośrednio skutecznie chroniona. Obrona bastionu oraz 5 sąsiednich „przęseł” (wg określenia Ligęzy) fortyfikacji należała do Żydów, którymi dowodził żydowski hetman (w 1627 był to Moszko Aftarz). Do obrony bastionu Żydzi posiadali 4 hakownice (z zapasem prochu, kopę kul do hakownic i pół kopy do dział), ponadto każdy Żyd powyżej 10. roku życia musiał posiadać długą rusznicę, kopę ładunków i 3 funty prochu).

Po wielkim pożarze miasta w 1698 synagoga otrzymała po 1716 nowy dach, kryty polewaną dachówką karpiówką, częściowo barwioną tlenkiem miedzi na zielono. Po pożarze w 1842 nastąpiła kolejna zmiana, zdecydowano się bowiem na zmianę pokrycia dachu na blaszane, co pozwalało na obniżenie spadku dachu. Bryła synagogi uległa wówczas zasadniczemu przekształceniu, uzyskała ona bowiem dach 2-spadowy z kalenicą na osi wsch.-zach. Prace związane z odbudową sfinansował wtedy głównie kupiec rzeszowski Markus Kanarvogel, który sprowadził do tych prac murarzy i cieśli z Sambora. W l. 1905–06 synagoga została rozbudowana (nadbudowano zach. babiniec) wg projektu krakowskiego architekta Zygmunta Hendla (1862–1929), konserwatora zabytków obwodu rzeszowsko-tarnowskiego, który w tych latach prowadził na terenie Rzeszowa również inne prace (m.in. inwentaryzował w l. 1895–97 d. zamek Lubomirskich i opracowywał projekt jego adaptacji na sąd i więzienie – zresztą niezrealizowany, projektował też w l. 1900–04 kościół w Staromieściu).

Synagoga zniszczona została w czasie II wojny światowej. Po wojnie ruina stała opuszczona, w 1945 na skutek dewastacji zawaliły się jej sklepienia. Odbudowano ją ostatecznie na siedzibę Wojewódzkiego Archiwum Państwowego wg projektu wykonanego w 1953 przez arch. Zofię Cydzikową z Pracowni Konserwacji Zabytków w Warszawie. Projekt nie został poprzedzony żadnymi badaniami historyczno-architektonicznymi, toteż obecna forma budowli jest całkowicie dowolną kompozycją autorki, a dach przypomina bardziej podhalański, niż spotykane w przeszłości malownicze dachy bożnic polskich. W czasie odbudowy zrezygnowano też z zach. przybudówki, podwyższono wieżyczkę, zaś dawne otoczenie – bezpośrednie sąsiedztwo starego cmentarza żydowskiego (kirkutu) z charakterystycznymi tablicami nagrobnymi (macewami), wśród których trafiały się również pochodzące z poł. XVI w. – uległo bezpowrotnemu zniszczeniu.

Władysław Hennig

Źródło: Encyklopedia Rzeszowa